

יתבררו ויתלבנו הדברים.

(ברור דברי המאמר „רוח הזמן“ ותשובה נצחת למבקרי ה' יהל"ל ב„המליץ“)

מלח מ"ד.

ב„אוצר הספרות“ ספר שני — לשנת תרמ"ט — (s. 45—69) נדפס מאמרי „רוח הזמן“. מטנתי במאמרי זה היתה להשיב על השאלה שנתעוררה במכה"ע: „אם נראתה בעמנו בימים האחרונים, לרגלי הפרעות הידועות, רוח הרעאקציאן או לא?“ להשיב כהלכה על השאלה — כהוגן זו הוכרתי להאריך מעט; ואחרי שבררתי את ההבדל: בין התפתחות ההשכלה בישראל בנרמניה להתפתחותה ברוסיה; בין הלומד תורה לשמה לבין הלומד ע"מ לעשות תורתו קרדום; אחרי שהשבתי על השאלה: מה היא השכלה? ובררתי כל גרייה ותכונותיה טיבה וטבעה באר היטב; ואחרי שהארכתי עוד הרבה והבאתי דעת טובי סופרינו בפתרון שאלת הרעאקציאן — באתי לידי מסקנא: כי רוח הרעאקציאן באה לגבול ישראל אך יודה לא נגעה לרעה רק בסופרי ישראל בארצנו ובחכמיו, והסון העם נשאר נאמן להשכלה כמאז. — את דברי מאמרי בכלל ואת ההלטתי זו בפרט הזקתי באותות ובמופתים נאמנים מעולם המציאות. את המאמר הזה, שכמרומה לי שכל איש אשר שנאתו לבעליו, או אהבתו להקנטוריא, לא קלקלה שורת בינתו, יודה כי כל דבריו צדקו ויחדיו, — את המאמר הזה יצא ה' יהל"ל ב„המליץ“ שנה זו (Nr. 95, 101, 105) — לבקר. אמנם „הכל תלוי במזל ואפילו מאמר שבספר-שנתי!“ מאמרים רבים וגדולים וטובים ממאמרי אני באו ב„אוצר הספרות“; והנה בכלם לא נגע מבקרנו בהמליץ רק ב„קצה עטו“ ויפטור אותם ב„לא כלום“ אעפ"י שבכלם נסתבך „עיונו בקראו בם“ ורק מאמרי אני הצעיר זכה לכבוד גדול כזה: ה' יהל"ל יצא לבקרו ויאריך למעניתו ויקריש למשפטו ששה עמודים גדולים מעמודי המליץ! במה זכיתי?...⁽¹⁾ אך יהיה איך שיהיה. מקרים אנכי כי לא להשיב על התוליו ה' יהל"ל ולגלגונו, ולזוליו ומשוליו המהכמים שבהמה שמן חלקו ויפה כחו (ואשר בהם חשב לשלוח את כל מנפותיו אל לב מאמרי), באתי; באמת אומר:

⁽¹⁾ הקוראים שקראו את הבקרת על האוצר בהשערה שזה אמר המצנח הנכבד מסארי"ו דברנו עד הסוף „שאלות הזמן“: „יקר ונעלה מכל מאמרי הספק הזה (שבו כל גס מאמרו של האדון המצנח ר' יהל"ל בעצמו: „דקה למסקלת“) הוא המאמר „רוח הזמן“... המדבר נכבדות בדבר ערך ההשכלה האמיתית ומבאר בהגיון ישר חכונתה וגדולה כו' וכו' (ע"ש נח 74 בלחכה) — הם אולי יזכירו סה מאמרים „לעולם אל יספר אדם בשבחו וכו'“ מעט באופן אחר מכפי שרגילין לפרשו באמת... הם אולי ימצאו בדברי ה' יהל"ל סבה אחרת לבקרתו... ואולם לדינא אין זה ח"מ.

כשם שלא נעליתי בעיני אלו בא ה' יהל"ל ויגמור על מאמרי את ההלל, כך לא נפלתי בעיני עתה שבא יהל"ל ויגבב עליו רב דברים להלל. אנכי לא אמור לו כמדתו. ואם ה' יהל"ל יודע כי בעל המאמר "רוח הזמן" הוא "בן רב גדול, ובעצמו הנהו גם תורני וגם משכיל שוהר מדע, שקרא הרבה ושנה הרבה בעוד לו כתר תורה" (לשון יהל"ל בנו' 105) — ובכ"ז מצא את לבבו לזלול בכבודו יען שגה באיזה דברים לפי דעתו (מה שבאמת אין הדבר כן, כמו שאברר להלן); אנכי לא כן עמרי. יודע אני כי ה' יהל"ל נ"י הוא אחד מסופרינו המצוינים וממשכילינו המובהרים והלילה לי לפנוע בכבודו. היקר בעיני כמו בעיני כל יודעי שמו וערך פעולתו הספרותית, אף כמלא נימא; ואם שגה הפעם מאד הן השגיאה לפתח כל אדם רובצת, ועל כל פשעים תכסה חכמתה, חכמת סופרים. אבל זאת אשאל את ה' יהל"ל: האמנם יחשוב לבו כי מכיון שהוא סופר מצוין עומד הוא למעלה מכל בקרת ורשאי הוא לעות דין ולהוציא משפט מעקל ולהלבין פני חבריו ברבים? ⁽¹⁾ הכי בשביל זה רשאי הוא למרוד בהאמת בכונה? ⁽²⁾ וללבוש נאות לא כמדו, לדבר לזולתו כאשר ידבר הארז אשר בלבנון אל האזוב אשר בקיר? וכי בשביל זה רשאי הוא להרף ולגרף ככל אות נפשו? ... ומה? האמנם ירמה כי אולו החצים מילקוטי ותמו בני אשפתי אני? המרם ידע שאלו הפצתי (עתה שכבר הורה דרך) היתני יכול להשיב לו תשובה מספקת? ⁽³⁾ — אבל, היתכן הדבר לזלול כן איש בכבוד רעהו? האין די לנו בשפלות מצב הספרות בימינו, כי נבא עוד להשפילה מטה מטה? ואולם, כבר אמרתי כי לא אשיב על התולי ה' יהל"ל דבר. ובאמת גם חמה אין לי עליו כי לבו לב

- (1) הקורא יבין כי לא עלי כונתי; כי אנכי — פני לא האדימו ולא הלבינו מדברי ה' יהל"ל שלא ננטעתי מהם כלל וכלל; אך על יחז האנשים שפע בהם צעטו כונתי. . .
- (2) כמו באמרו בלעג: "כי התורה שנה בעל האוצר לקוראיו "ליינה שיה פרופה", חלל שדינה כדן סוס האמן במתנה!" — חמה כי יש ב"בית המדרש" הרבה דברים שטוב היו שלא נבראו משנבראו; האמת הזאת לא כחדתי גם מהעורך (ה' ברויטשצובסקי) וגם מהמו"ל (ה' גרענער); אבל אחרי כל המגרעות עודנו ספר יקר (כמו שהלל אותו המבקר בהמניד ש"ז נו' 36; והמבקר הזה איננו קטל קניא באגמא: שמו Dr. Lewysohn משטאקהאלס החכם הנודע). . . כמדומני שהמאמרים הנעלים, מקוה ישראל" ו"יסודי הכוראה" שזים כל אחד יתר על פרופה אחת. . . כמדומה לי שגם מאמרי חזי הנעיר, הספרות המלמדית והמדרשית (86—74. 8) וכמ"כ המאמר היקר "רושמים מדינית" וכו' (מאח הרמ"ב) שזים כל אחד פרופה אחת (כולי האי וחולי!). . . אכן — חין חקר לרוח המבקר!
- (3) למשל על החולו הנחמד: "חף חזי נאמר: חבל על הקלקול הגדול שגולד הכותב שחכם כי לולא שגולד ברור הוא שלא היחה אמו סובלת חבלי לידה בדוחה וצובז דמיה (נו' 95) — לשון נקיה נקט לו! — הייתי יכול לשאול: וכיום מה היה העולם חסר אלו לא נברא הוא, כלומר ר' יהל"ל בכבודו ובעצמו? — ולסיים בסגנונו: חבל על הקלקול הגדול שגולד המעתיק החכם (יהל"ל) כי לולא שגולד ברור הוא שלא העתיק את המאנקרעד"י לעזריה, ובדלתי היה מעתיקו מעתיק חכם היודע את אשר לפניו. (אלא שזו היה השכר ביקווסטעלד רק חכם-מדיני גדול ולא "איש אלהים"). . .

משורר, לב הם בקרבו וכל דבריו ברתיות הדם וברגש נאמרו וגדולים וטובים ממני פנע בעמו ⁽¹⁾ — ובכ"ז נשארו מה שהיו ולא נגרע מכבודם דבר... וכך דרכו של ה' יהל"ל מעולם — ונוכל להמליץ עליו בסגנון חז"ל: הל"ל לא נאמר אלא יהל"ל — לעתיד לבא יהל"ל... כי עד היום, כמדומני, עוד לא הלל יהל"ל — רק על הרברים שבהם חשב ה' יהל"ל לבקרני ולתפשני עליהם אשוב בקצור נמרץ וידע ה' יהל"ל, וידעו גם קוראי הנכבדים כי שקר טפל עלי ה' יהל"ל באמרו כי "אין מעמד לרוחי, והנני מתהפך בלשוני"; וכי באמת דברי במאמרי זה, כמו בכל מאמרי, תו"ל ישרים ונכונים, — כמו שתודו כל מבקרי ⁽²⁾ — ויהל"ל אך מתאנה הוא לי ומשפט מעקל הוציא עלי. ואבקש סליחת הקוראים אם (אחרי כל השתדלותי לקצר) אהיה מוכרח, ע"י דברי ה' יהל"ל הרבים להאריך מעט.

(א) בגליון צ"ה: "הכותב חוזר על כל מה שנאמר ונשנה ונשלש בדבר שני הדעות בהשכלה כו', אין דבר שלא נאמר כבר כו'". אם כן, הלא לא עלי תלונת ה' יהל"ל אם "נסתבך עיניו" במאמרי, כי אם על אלה אשר, לפי דבריו, על דבריהם חזרתי; ואני מה כי ילין עלי? ואולם יניח נא ה' יהל"ל את ידיו על לבו, על "הלב הזה שלא נברא אלא לאמת" ⁽³⁾, ויאמר אם באמת לבבו בן ידמה, ואם אין זה מיטב השיר, שהוא אחד מהמצויים אצלו? ייטיב נא להראות איפה מצא את דברי ואיה מקומם? אמת כי אנכי ברברי ע"ד ההשכלה ותנאיה וקורותיה כו' הזכרתי (כל דבר בשם אומריו) את דברי הסופרים בנושא הזה שקדמוני, להסכים להם או לחלק עליהם או להסתייע מהם — ואלו לא עשיתי זאת בודאי היה מאמרי בלתי שלם והסר-טעם — אבל, הזה פשעי וזה הטאתי? בא וראה עד היכן כחזו של קנתוריא מגעת! משוררנו הריליג בדברו עמדי ע"ד מאמרי, בין שאר דבריו הוא אומר (במכתבו אלי מיום א' 12 מארץ ש"ז): "... ואם הבאתני כתנא דמסיע לך למה נסתעית במאמרי זה (מהי-קבל) לבדו. שלא באה בו אלא תמצית הדברים אשר אני עומד ומדבר, השכם ודבר, באוני כל ישראל זה ימים ושנים לבלי ישמעו בקול שונאיהם מנדיהם הנגשים אל הוד יפים והודפים אותם בשתי ידיים להשיכם אל הנהעטמא הרוחני והחמרי, ולבלי ישובו לכסלה. אני עוד לפני שתי עשרות שנים העידותי באחי בני עמי, במאמרי הגדול "בינה לתועי רוח", אשר כתבתי בהצותי את בעלי החברה "מצדיקי הרבים" והעירותי את אונם לבלי יהינו ללכת נגר "רוח הוסיף", פן ישאם ויסערו כמץ סגן, כי אם יצורו אותו בכנפיהם והוא ירכיבם אל על. ומאז והלאה לא חדלתי מדבר להם דברי כבושין כאלה בכל עת מצוא כו' וכו'... את המאמר הזה ועוד מאמרים גדולים וטובים כמחו לא הזכרת והזכרת רק המאמר "מחי קבל"... הנה כי כן, הריליג מתאונן מדוע לא זכרתי שאר המאמרים המדברים בנושא מאמרי (ובאמת לא ראיתם; ואלו ראיתם בודאי הייתי מזכירם) וה' יהל"ל תולה בי הטא על המאמרים שהזכרתי במאמרי!

(1) ע"י מאמרו "המליץ" בשנות הספרות, וביחוד מאמרו "סערות חמץ".

(2) ע"י למשל במאמרי הבקרת שכל מאמרי בוואסחאד הרוסי (צ"ח חו' ג' ז'); בזכונבל

האשכנזי (ש"פ נו' י"ב) בהעפירה והמגיד וכו'.

(3) ילקוט חזקוני נ"ח.

האין זה חטא נורא? אכן עתה אין עוד מקום ל"הלצת אותו חכם" שהזכיר שם ה' יהל"ל.

(ב) "הוא מאריך לבאר כי בניי אינם לומדים חכמה לשמה כו'. האשמה הזאת לא הדרשה היא, אותה נשמע מכל שונאי ישראל כו". פה זיוף ה' יהל"ל בכונה את דברי בכדי להוציא מהם מה שרצה להוציא. ואנכי לא הייתי מעולם משונאי ישראל ה"; אוהב אני את עמי כיהל"ל עם כל לאומיותו ואת תורתו אולי הרבה יתר ממנו, וא"כ לא אטפל עליו אשמה כזאת חלילה. אנכי אמרתי כך: "בכל האהבה שאהינו בניי אוהבים את ההשכלה ולומדים חכמה לשם-החכמה; הנה חטא נחטא נגד דאכזת אם נאמר כי כל הלומדים למדו חכמה לשמה" (s. 49). אלה דברי בלשוני ממש (גם המלים אשר אותיותיהן נפוזים פה באו כן בנוף מאמרי...). א"כ הורתי כי רב לומדי חכמה בישראל לומדים לשמה, אלא שיש גם הלומדים שלא לשמה (ואת מי מאומות העולם אין כמו אלה?) והרברים האלה לא יכהיש שום איש כי אמתם גלויה לעין (עי' ברשימת תלמידי ב"מ המרעים בקיוב, למשל, מש"ז שנתפרסמה זה מקרוב במכה"ע—). וכשם שהם אמת ונכון, כך אין בהם שום כח לגול על עמנו אשמה ה', אחרי שגם בני האזרחים, שלפניהם פתוחים כל שערי החיים, מבקשים להם מקצוע בהכמה המהיה את בעליה, ומכל שכן אהינו האמללים שכל דלתות העולם הזה לפניהם נעולות... ואיה האשמה שברה ה' יהל"ל מלבו, איה? אל נא יבקשנה כי לא ימצאנה!

(ג) "ומה זה הק"ו שדן הכותב: ואם עכשיו כך, בימי קדם עאיכו"כ. אם לא תרע לך, מה זה הק"ו שפיל לסיפיה דקרא ותרע פשריה. הן אז בקשו תחבולות במה להטות את לב העם אל ההשכלה שהיה עומד אז מרהוק לה כו', ותהי זאת אבן-המושכת: באמור ראשי המשכילים אל העם: באו הכמו ולכו בדרכי ההשכלה — וייטב לכם; הממשלה לא תבדיל בין עם לעם כו'; איש כפרי מעלליו יאכל. אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו והייתם רופאים, עורכי דין ורוקחים כו' ותתענגו על רב טוב וכו'" (s. 50) כמדומה לי שכל היודע פרק בהתפתחות ההשכלה בין היהודים ברוסא (למשל, באוזה אופן משכו אז תלמידים לבית-מררש-הרבנים...) יודע עד כמה נאמנו הדברים האלה; ואלו לא השבתים (מה שהם באמת) לדברים גלויים וידועים לכל הייתי יכול להביא עליהם אלפי "ראיות" שגם ה' יהל"ל בכל חדויו המהכמים לא יכול להכחישן וגם להטיל בהן ספק; אפס — המפורסמות אינן צריכות ראיה. ואם כן הרי קל וחומר: ומה עכשיו שההשכלה נפרצה אצלינו מאד ונחיצותה מורגשת מצד עצמה, כלומר מצד עצם תועלתה וערכה, כך — יש שלומדים חכמה שלא לשמה — בימי קדם, שאז לא היו מרגישין בנחיצותה מצד עצמה ועפ"י רב למדו אותה רק ע"מ להנות ממנה, כמו שאמרנו על אחת כמה וכמה! דברים המובנים לכל בר ברב אינם מובנים למשורר וסופר מהולל כיהל"ל? אתמה! (ד) אנכי אמרתי כי הלומד חכמה שלא לשמה בראותו כי קצרה ידה לבלכלו הוא משליך אותה ופונה לה עורף כו'. ע"ז אומר ה' יהל"ל: "הדברים האלה אין להם שחר". למה? לפי "שמימינו לא ראינו איש חכם המשליך את ההכמה אחרי גוו". בי אדוני המבקר, השמע לאונך מה שאתה מוציא מפיו! וכי

לא ראית מימך "תלמידהכ" נכנס בבית-מדרש גבוה במחלקה המעריצינית למשל, ובראותו כי למודו זה לא יטריפנו לחם הוא יוצא מזו ע"מ להכנס במחלקה אחרת (שממנה, לפי דעתו ימצא לחם) או יוצא שלא ע"מ לשוב כלל?! ומדוע? הכי חכמת הרפואה איננה חכמה מפוארה שראויה וכראית היא לשקור עליה? אלא ודאי מפני שאיננו לומד לשמה (מבלי שנכנס בחקירה: אם אָנוס הוא לכך לעשות חכמתו קרדום, מה שלא דברתי מזה במאמרי); כי הלומד לשמה, בלומר: שאיננו מבקש בלמודו שום תועלת לו לעצמו מלבד התועלת הרוחנית והמַרְעִית, לא יעשה כזאת — ויהי מה! וגם "אנשים שלמדו חכמה של"ש, אשר בראותם כי תקותם לא באה משליכים עליה שקצים" — אינם הזון בלתי נפרץ מאד בדורנו... דוק ותשכח אותם בשוק ההיים... וא"כ צדקתי באמרי: "רצונך להכיר מי למד לשמה ומי שלא לשמה, צא וברוק — בשעת רהקו; אם עודנו מחזיק בהשכלתו ועדיין היא חביבה עליו כבשעה ראשונה, אות היא כי למד לשמה; ואם לא וידעת — כי למד ע"מ לעשות את חכמתו קרדום להפוך בה אוכל" — והנה ה' יהל"ל, שבכל דבריו בבקרתו הוא מתראה לנו ברמות "סתם מקשן", עומד ושואל גם פה: "מה רוצה הכותב?" בי יהיו ההכמים והמשכילים כמלאכי השרת בשעה שיש להם קיבת בני אדם?" ע"ז אשיב לו בקצרה: מעולם לא היו חיי המשכילים ואפילו חייהם היותר מרים רעים ומרים מחיי החמר של הרבנים בערים הקטנות לפני איזה עשירות שנים וגם היום בארצנו, כידוע; ובכ"ז הרב, וגם הרב "הקטן" באמת, סובל את מחסוריו ודחקו באמצע רוח ולא יפסיק מלהבב את התורה אפילו רגע אחת, גם בשעה שקברו רקח ובטנו רעבה, ומכש"כ שלא תעלה על דעתו להשליכנה היו אהרי גזו יען לא מצא בו פרנסתו ברוח ולא בצמצום — בשעה שרבים מן המשכילים (מאלה שלמדו של"ש) בראותם כי השכלתם "לא תטריפם לחם הקס", בלומר חיי תענוגות וכבוד, מקריבים את השכלתם עם "רעותיהם" על מזבח חייהם החמרים... ולמה כך? אלא שהרבנים והתורנים בשעה שישבו בישיבות ובתי מדרשות רעבים וצמאים, ערומים ויהפים, ועשו לילות כימים להגות בתורת ד' עשו זאת מאהבה פנימית להתהוה"ק ומהשבה אחרת לא עלתה על לבם אז; אבל המשכילים בשעה שהם יושבים והזורים על למוריהם, בשעה שהם מינעים את מוחם בלמוד "לשון השטן" (יוניר) ושונים פרק בשירי הוראציוס או ווירגיל — באותה שעה דמיונם מצייר לפניו מרכבות כבוד, בתים טובים מלאים כל טוב, עבדים ושפחות וסוסים וכל תענוגות העולם; תמונת ההיים עם כל צבעיה המבהיקים והמבריקים הם משוים נגד עיניהם... ומובן מאליו כי בראותם אח"כ כי באיזה סבה שתהיה, תקותיהם לא באו הם תוהים על הראשונות ומשליכים השכלתם בקצף... בקצרה: אלה לומדים תורה לשמה וע"כ תורתם מתקיימת בידם בכל העתים והזמנים, ואלה לומדים חכמה שלא לשמה ואין חכמתם מתקיימת בידם... ואולם, כבר אמרתי כי לא על הכלל כלו אני דן כי אם על הרבה פרטים שהם, כשהם לעצמם, כעין "כלל קטן". והשתא נראה "קושית" יהל"ל ב"ס ד'.

(ה) בדברי במאמרי צד 50 (שהעתיקם ה' יהל"ל בנוי 95 ומפני הקצור לא אשוב להעתיקם שנית) מצא המבקר סמני התנגדות להלאומיים. ה' יהל"ל הוא,

כפי הנראה, אדוק כיכ ב־לאומיותו" עד כי בכל פנה שהוא פונה בספרותנו אם איננו מוצא כתוב באומיות גדולות של אש שחורה על גבי אש לבנה המלה "לאומיות" מיד הוא מוצא שם את ההתנגדות להלאומיות. ככה עשה ה' יהליל להרנים בשעתו, שהתנפל עליו וישתדל לתתו למורד בלאומיות; ועתה מפל גם עלי את האשמה הזאת. אבל פה לא מצא ה' יהליל את האדוק אשר הוא מבקש. מעות גדולה מעה ב: אנכי לא נגר הלאומיים כוננתי חצי כי אם נגד אלה שאינם לא לאומיים ולא משכילים אמתים... וכשאני לעצמי תמידדעים אני עם הלאומיות המהורה, כמו שגיליתי דעתי במקום אחר ¹. — הלאה יהליל אומר: מדבריו נראה שאותם הלאומיים הם. הם שהשליכו שקוצים על ההשכלה האירופית. הדברים האלה אינם אלא דברי נביאות והשערה כוזבה ותו לא מדי.

ו) אנכי אמרתי: ההשכלה האמתית היא קנין הרעת והחכמה... השכלה זו כללית היא, משותפת היא וללא אמת אנחנו קוראים להשכלתנו: השכלת מעני-דעלמאן. השכלת ריביל וכו'. ע"ז ה' יהליל אומר: "כמה מן השחוק יש בזה! המציניים את ההשכלה בשם השכלת מעני. השכלת ריביל כונתם כי הם היו רק (אך ורק!) המעוררים להשכלה וכו'"; כמה מן השחוק יש בדברי ה' יהליל אלה, שאין להם שחר! למשל, אם אמר יאמר הסופר בזה"ל: "הוויילנאם ירחיבו השכלת רש"י פין והריק שולמאן" (הכרם" צד 67) מה כונתו בזה? האם כונתו להשכלה שהם היו המעוררים לה, כמו שיאמר ה' יהליל בחכמתו או (כמו שהוא באמת) כונתו להשכלה שאותה המציאו והרחיבו והפיצו בעצמם: הראשון דברי הימים לבני ישראל, הקרי קדמוניות ובלשנות והשני דברי ימי עולם ומחקרי ארץ? וכן הדין כשאומרים השכלת מענידעלמאן. השכלת ריביל כו' שכונת האומרים בליים על ההשכלה שהם המציאו והפיצו. והנה ה' יהליל אומר: "הוא (אני האמלל) מביא דברי הריל"ג מבלי הבן אותם" — "איש משכיל ושוהר תושיה שקרא הרבה ושנה הרבה וכו' וכו'" לא יבין דברים פשוטים כדברי הריל"ג! אך, הרגע נא יהליל חביבי! אנכי לא אשכים לפתחך לבקש תורה מפיך, להביני דברי יליג —; הריל"ג אומר בצדק: ההשכלה אחת היא לכל בעלי השכל וכו'. אבל, הלא גם הדברים האלה בעצמם (ללא אמת אנחנו קוראים וכו'), שה' יהליל קרא עליהם את קריאתו היפה: כמה מן השחוק! כו', כמו שצינתי שם, מעט הריל"ג יצאו; ומה יענה ה' יהליל עתה?

ז, הכותב מוסיף ואומר: "ואולם היהודי המשכיל כו' יש לו רק השכלה עצמית כו' השכלת ישראל". כמה מן הזרות בדברים אלה שהוא מחלק השכלה כללית והשכלת ישראל כו'. למוד התלמוד וכו' אין זה השכלת ישראל כי אם חכמת ישראל כו'. אודה ולא אבוש כי ה' יהליל צדק מאד בהשנתו האחת הזאת ובשנגנה החלפתי את המושג חכמה בהשכלה, אעפ"י שלדינא אין זה גימ, שהרי סוף סוף אמרתי בעצמי הדרישה וכו' בחכמת ישראל ², ואולם יתר הדברים

¹ ומעט לפניה ישוב א"י — לפי חוג מלכי ונבול מקומי — (הידועים מעט לראשי חו"ל באלנז) יוכיחו. —

² וגם כמה מטובי סופרינו נהגו לכתוב (אם גם בשגגה): "השכלת ישראל" במקום חכמת ישראל; ע"י למשל בס' ממקור ישראל להחכם האלוף ר' אלעזר סולמאן במקומות בלתי מסורים (ועליו, אדמה, לא יקרא ה' יהליל את קריאתו המורנלת בפיו...)

אשר דברתי על השכלת (חכמת) ישראל המקורית והפרטית וההשכלה הכללית והמשותפת וכו', והיתרון אשר להראשונה על השניה וכו' (שה' יהל"ל רצה לבטלם בהבל פיו) שרירין וקימין, ופסולי מבקרנו במלין ומבוסלין.

ח) כמו שאין ממש בדבריו שיש עוד מין השכלה היא ההשכלה המוסיפת וכו'. אנכי כך אמרתי: "ואולם עוד מין השכלה יש, גם הוא בשם השכלה ידגול ובכ"ז תועבה היא לנו וכו' היא ההשכלה המוסיפת כו"; והוי כאלו אמרתי: הבקרת היא "מעין חכמת הנתוח בעולם הרוחני" והיא הכשרה והטהורה והאמתית; ואולם עוד מין בקרת יש, גם הוא בשם בקרת ידגול ובכ"ז תועבה היא לנו, הוא הבקרת הקנתרנית, השקרנית והשחצנית — וזה בודאי אמת! האף אין זאת מבקרי הנכבד?

ט) בדברי המתחילים: בעקב הצלחה כרוכה הסכנה וכו'" (s. 54) מוצא ה' יהל"ל, דברים זרים אשר כנראה קרא אותם מעל ספר כתב אחד היונקרים. אמנם "חכם עדיף מנביא" אבל מה אעשה ואנכי את "ספרי היונקרים" שראה ה' יהל"ל בחלומו, לא קראתי מעודי! כל מה שכתבתי מלבי הוצאתי מלין, לא מחשבות היונקרים הידועים מחשבותי, חלילה, ולא דרכיהם דרכי, ורחוק אני מהם כרחק בקרת ה' יהל"ל מבקרת אמתית; רק הדברים אשר הרה והנה לבי אותם כתבתי על ספר והדברים עמוקים מאד, נקראים ואינם מתורגמים... ויסלח לי האדון המבקר אם אמר שאפילו אם אלפי סופרים כיהל"ל יחלקו עליהם לא יזיזו אותם ממקומם אפילו זיז כל שהוא ולא יחדלו להיות אמת ברורה... גם דברי שדברתי: ברור הוא שאלו לא עלה העם הצרפתי וכו' הם דברים שחותם ההסתוריא טבוע עליהם ולא יכחשו בשום אופן, וכן יתר הדברים שהביא המבקר שם ממאמרי נאמנו מאד, ואך הבל ייגע ה' יהל"ל לעות אותם כדרכו!

י) בגליון ק"א: ה' יהל"ל עומד ושואל שאלת חכם: איפה היא ממשלת עריצים (?) באירופא אשר לפי דבריו תעמול להקטין את ההשכלה וכו'?" על שאלתו המחכמה הזאת לא אישיב דבר, לא מפני ש"דבר אין בפי ובלשוני מלה" אלא מפני שאין רצוני (ממעם טובן למבין) להשיב תשובה כהלכה ומי יתן והחרש החריש ה' יהל"ל ותחשב לו לחכמה... רק זאת אמר כי לא לגנוף חחולה" ואף לא "לממשלת השמים" כונתי; וכמדומה לי שכל היודע פרק בהליכות עולם בשנים האחרונות (שהרוח הלאומי, בטובנו של בים מארק ומאלטקא, הקיף את כל אירופא) יודע כי הדברים שדברתי לאמר: "סוד גלוי הוא" וכו' (s. 55) ¹ — כי הדברים האלה, כמו שאר דברי, נאמנו מאד.

יא) אחרי שביאר הכותב את הקלקול שיש בהשכלה הכללית יאמר כי יש בה קלקולים מיוחדים לבני ישראל כו'; אבל בראשית דבריו הוא אומר: כי ההשכלה האמתית היא כו' וזה אנחנו קוראים השכלה טהורה כו' ואיך יתן טמא טהור? כו' ממ"נ או כי ההשכלה בעיקרה טמאה כו' וכו' — בההשכלה כמו בכל דבר, יש נושא ונשוא. כלל גדול הוא — אין למדין מן הנושא על הנשוא. והנה אלו הייתי תולה הקלקול שהגיע לנו ע"י ההשכלה ² בהנשוא היה מוכח

¹ במאמרי סגדול "ההשכלה ביחוסה אל הלאומיות" הולכתי במקצוע זה.
² הגני אומר: ע"י ההשכלה ע"ד "הוי חמינה" אחרי שביארה כבר כי לא בהשכלה

מזה כי — לפי שטתי — יש בהשכלה (ביחוסה לעמנו ביחוד) קלקול, ומשחתה כה מוס בה — מה שבאמת אין הדבר כן; ובראותנו כי לרגלי ההשכלה צמחו ככ"ז קלקולים רבים על תלמי חיי עמנו הדתיים והמדותיים, עלינו בע"כ לתלותם בהנושא — בהמשכילים, ואם תשאל: כמה חסאו? או (השאלה ששאל ה' יהל"ל אחרי להג הרבה): "כמה אפוא נפקוד עון המשכילים?" הלא תשובתי ע"ז ערוכה מאתמול במאמרי לאמר: "הם (המשכילים) בחפצם להשכיל את המון העם ולמשוך את בני הנעורים אל החכמה, היה להם להפיץ בין הצעירים ספרים כאלה הנותנים כבוד ויקר לעמנו ולדתנו ומחככים אותם על הקוראים ולהליט בהם את מגמתם העקרית — האהבה אל ההשכלה והדעת; לחלק ביניהם ספרי חכמה וסדע כתובים למתחילים הנוחים להשמע, ואז לא ננעה הדעת, ההשכלה, בהדת אפילו כמלא נימא ולא בא לרגלה כל דבר רע, כי אז היו האמונים על ברכי ההשכלה — משכילים דורשי אלהים; אפס כי רבי משכילנו בחפזם הפיצו ספרים כאלה שהקריאה בהם לצעירי ימים הוא סם מות רוחני ומרורת פתנים ותבואה הרעות הנפסדות, שקלטו מן הספרים ההם, כמים מאררים בקרבם, לצבות במן היהדות ולהנפיל ירך הדת" (s. 57). ובאמת ככל הכבוד אשר יהגה לבנו לחברת, "מפיצי השכלה" שבספ"ב (אשר גם הגאון הישיש מקאונא גר"ו הכיר את תועלתה וטובה כנראה, ויטנה בין חבריה הנכבדים, ומה אות עד כמה נכבדה היא בכלל ועד כמה חביבה היא עליו כפרט); הנה תסלח לנו אם נאמר כי בדבר הזה שגתה גם היא הרבה, כי תחת שעליה היתה החובה מוטלת להרחיב בין צעירי עמנו השכלה אמיתית, עקרית ויסודית, ולתכלית זו — להפיץ ביניהם ספרי דברי הימים ומחקרי ארץ, חכמת הטבע וידיעות העולם ובכלל לתת בלבם מעט מספרות המדעית; תחת זה ספתה להם להצעירים האפרוחים כתורא בספרי מאפו וסמאלענסקין ודומיהם, שכשהם לעצמם אמנם מוכים הם בל"ס וכתובים בכשרון, "ואנשים שחוג בינתם נרחב, דעתם בקרה והשכלתם נשתכללה" בודאי ימצאו בהם ענג וגם תועלת; אבל לצעירים ערומים מדעת הם כתבלין בלי בשר, וכמלח בלי לחם, או יותר נכון סם מות רוחני ⁽¹⁾ (ומפני שהארכתי בזה בגוף מאמרי, צד נ"ז, לא אחזור ואשנה פה באריכות). — והנה ה' יהל"ל מוצא טעם לפנים ליציאת בני הנעורים לתרבות רעה מפני שהגדילו היראים את השמירה עליהם כו', אבל מעולם לא שמענו כי שמירה יתירה תבוא לידי תכלית העדר-שמירה.

(ב) אנכי גליתי דעתי נגד המחלישים כי ע"י ההשכלה באו עלינו הצרות האחרונות, ואמיתי: כי אם כונת האומרים היא שההשגחה העליונה נקטה בנו ותיסרנו כו' מסכים אני לזה; ואעפ"י שגזירות ת"ח ות"ט הן כעין סתירות כו'.

רק צוחר המשכילים חנו רשאים לתלות את הקולר, כי לא חמלא מצטא אחר לסמן ולזייר בו כונתי; וסוף סוף גם המשכילים הלא היו למשכילים ע"י ההשכלה... ⁽¹⁾ ובאמת מה שאמר בירי "המשכילים" הצעירים האלה, שאחנו השכלתם המדומית מבאר כדור מאפו וסמאלענסקין, חסדו יתר המספרים וכו' ממין זה? לא הא ולא הא! לא הורה ולא חממה, הלא השכלה של הכל שאיננה שום אשילו פדוטה אחת (ובדברים אלו כוונתי ואין קצף מקומם).

שהרי אז היינו נעורים מכל השכלה כו' אך הלא נסתרו ממנו דרכי ההשגחה והקב"ה הוא גדל העצה כו' ומאמינים אנחנו באמונה שלמה כי אין אדם נוקף כו'; אך אם כונתם כי ההשכלה עוררה קנאת-העם כו' "אז הם מועים מעות גדולה. מעות שכל דף ודף מספר דברי ימינו בא ומטפח על פניה כו'". כמדומני שכל איש שמח לו בקדקדו יודע כי הדברים האלה אמת ונכון; אך ה' יהליל, שכפה"ג לקח העסק הזה בקבלנות: לכלי לעבור על דבור אחד מדברי מכלי להעיר ולחלק עליו בקש ויגע ומצא גם כה מה להוסיף. ועל שאלתי: "התינת, השתא; לפני מאתם שנה, בעוד היינו נעורים כו' מאי איכא למימר?" ה' יהליל משיב תשובה מספקת: "איכא למימר כו' עכשיו ריתת ההשכלה לסבה כו' וע"כ באה עלינו הצרה¹. איכא למימר! איכא למימר — אעפ"י שכל איש שענינו בראשו ומחו בקדקדו יודע כי אין הדבר כן! היש מעם בריר חלמות?

(ג) אמרתי כי גאוני ישראל האמתים רבם אוהבים את החכמה; ואם בכ"ז אומרים עליהם כי "מורדי אור" המה, הנה הקול הזה יצא ע"י סבות שונות שחשבת שם אחת לאחרת. והנה ה' יהליל הקיפני שם (בגליון 104). כרתגור של עכנאי בשאלות ותמיהות וקושיות וכי' כדרכו, ומיראתי את האריכות היתרה הגני להשיב לו בקצור נמרץ: (א) באמרו כי רגני מליץ בעד הרבנים (כלום לסנגוריא שלי הם צריכים?) ושת להם כחלקות הוא חושד אותי במה שאין בי. יחוס הרבנים להשכלה בירדתי הישב במאמרי; והברור הזה הוא המליץ היותר טוב מול מגיד פשעם כי במורדי אור חלקם. אנכי לא בקשתי את הקורא להאמין בהחלטתי, כי אם הבאתי ראיות מעולם המציאות המאשרים ומקיימים אותה; ואותם לא יכחיש גם ה' יהליל. ואם למרות אהבתם להשכלה נמצאו כמה רבנים שרדפו משכילים באף, הנה מלבד שאין טביאין ראיה מאיזה פרטים (ואפילו רבים) על הכלל כלו וואני אך על הכלל דברתי ואדבר, כי הוא העיקר וכדברי הראב"ע: "הפרטים אבודים והכללים קיימים". מלבד זה היו אותם המשכילים "הגנרפים" עושים מעשים בכונה להכעיס את הרבנים ולמרות עיני היהדות העתיקה כידוע, והשכלתם לא היתה איפא השכלה אמיתית (שדבר אין לה להדת) כי אם מזויפת ובצדק תעבוה וכמו נדה זרחה. — (ב) אמרתי "כי יש שהרבנים כו' אוהבים את החכמה אפס להראות אהבתם בגלוי יראים הם מפני ההמון וכי", וה' יהליל אומר: ובכן כו' צבועים הם". תלילה! הכי בשביל שהם מסתירים את אהבתם להשכלה צבועים הם? הלזה צביעות תקרא? אנוסים הם, ואונם רחמנא פטריה! אני בעצמי יודע רב אחד בקורלאנד, שבעמדו בפעם הראשונה על הבמה בעיר N.

¹ (והנה כה ה' יהליל מוסיף בדך אנכי: עיין נא (אין נא חלל לשון בקשה!) מחאמרי "גלגל החומר" בהשער — הגני אומר כזאת להקורא כי הכותב קרא וקרא אחרו כנראה. מה ראה ה. יהליל להשמיענו כזה, לא אדע; בכל אופן אוכל להבטיחו: נאמנה, כי אם נאמנה קראתיו (מה שאני זוכר היטב כרגע) רק "קראתיו", כלומר כקריאת שאל מחמרים בעלמא, חל לא "קראתיו וקראתיו", כמו שה' יהליל אומר בפעם. בשימח לב מיוחדת; ומכש"כ שלא להסתמך בו (חבל, כי לא היה נגד עיני) בשעה שכתבתי מחמרי, שנאמר זה הייתי מזכיר אחרו כמו שאל מחמרי הסופרים שזכרתי בשם אומנם — כדי להביא גאולה לעולם.

שבא שמה לישוב על כסא הרבנות, פיו הכשילו להזכיר בשם את... מענדעלסאָהן ומיד בא הקץ לרבנותו וישוב בפחי נפש לביתו. והמקרה הזה איננו בודד (מקרה אחד בדומה לו, שעני' הזכרת שם הרמ"ד היה תורני אחד כמעט בכל רע, הבאתי במאמרי, צד נ"ט בהערה). ועתה העוד תמצא את לכבך, מבקרי יהל"ל! אם תחזקנה ידיך להאשים את הרבנים בשביל שאינם מראים אהבתם להחכמה בגלוי? או תוכיח מזה כי באמת אין לבם אליה?... ג) "הכותב אומר רב גאוני יעקב וכו' הראו אהבתם להחכמה כו'"; אבל מי הם גאוני יעקב אלה? חידעת קורא? הכותב הולך ופורט אותם כמו הרס"ג הרמב"ם וכו', אבל באלה גם המשכילים מודים וכו'. עינים לה' יהל"ל ולא ראה במאמרי (צד ס"א בהערה) שהבאתי חבל גאונים להעיד על דברי: כמיו רבנים מראשי גדולי דורנו (מעט מהרבה הרשומים אצלי) שנתנו בעצמם את הסכמותיהם על ספרי חכמה ומדע יחד את המשכילים על דף אחד — וזה אות ומופת שאין להכחישו!

יד) "הכותב אומר וכו' ומי הם הבוגדים בהשכלה? המשכילים! וכו' ומעשיהם מעידים עליהם". ומה המה המעשים? כנראה אליהם צעיר משכיל לבקש איזה תמיכה וכו'. נניח כי מכאן אין להביא ראיה כי "נשתנו הזמנים, השערים סגורים וכו' ואין לאל ידי המשכילים להושיע להצעירים"; נניח כי כן הוא, אבל הלא הבאתי (8. 68) מופתים רבים על רסיון אהבת המשכילים והסופרים להשכלה, והוכחתי באותות כי יד הרעאקציון אמנם נגעה בהם (רק בהם) לרעה-ותהפוך את לבם כו'; ואותם לא הכחיש גם ה' יהל"ל בעצמו.

טו) אבל ה' ריינעם באחת כי הוא אוהב את ההשכלה וכן כל (?) הרבנים הגאונים וכו'. כן הוא, אדוני יהל"ל! את ההשכלה האמתית, את ההשכלה הטהורה הזאת, שהוא מורשה קהלת יעקב מדור דור, אוהבים ומוקירים אנחנו בכל לב; ולחקנאי ממין הידוע המטיל בה דופי נשוב בתשובת אותו המלך הפסח: פֿאַהרע אין דיינעם וואַנדעל פֿאַרמ, אונד פֿירכטע ניכטס... דיא זאָננע האָרט דעס טוועגען ניכט אויף צו שיינען וייל איהר גלאַנץ דיא אויגען דער נאכטפֿאָגעל בלענדעט... מתעבים אנחנו רק את ההשכלה המזויפת, והיא היא שהיתה למורת רוח הרבנים, כמו למורת רוח כל טובי עמנו שלא ניחא להם בהפקרא...

* * *

ומעתה — אחרי שהשיבותי על כל דברי ה' יהל"ל והשגותיו על מאמרי והראתי כי הם בטלים ומבוטלים ואין להם על מה שיסמוכו — לא נשאר לי בלתי אם לבקש — את הסופר המצוין ה' יהל"ל לסלוח לי אם פגעתי (נגד רציני) בכבודו היקר בעיני; ואת הקורא הנכבד — לסלוח לי אם הארכתי pro domo מדי (ותהי זאת נחמתי כי לא אנכי הסבותי בזה). ואת הקוראים הפסינים החפצים לעמוד על אופיו של דבר אבקש, לשוב ולקרא בשום לב מאמרי "רוח הזמן" ואח"כ את בקרתו של ה' יהל"ל עליו (ובאמת זו היא התשובה היותר מספקת על שאלותיו ותמיהותיו של ה' יהל"ל) וכרגע יוכחו דברי מי יעמדו.

לדא, כ"ה אייר תרמ"ט.